

Əlyazması hüququnda

ƏBDÜLRZA BALAZADƏ MƏCİDİ QULAMHÜSEYN OĞLU

**Ə.FİRDOVSİNİN “ŞAHNAMƏ” ƏSƏRİNDƏKİ SİYAVUŞ VƏ
SÜDABƏ SURƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ**

5718.01-Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş**

D İ S S E R T A S İ Y A N I N

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Əliyar Qurbanəli oğlu Səfərli,
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bilqeyis Baxşəli qızı Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat .

AMEA-nın Nizami Gəncəvi
adına Milli Ədəbiyyat Muzeyi
(Beynəlxalq əlaqələr və komparativistika şöbəsi)

Müdafiə « 10 » 12 2014-cü il tarixdə saat « » da AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az.1143, H.Cavid prospekti 31, 7-ci mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat « » 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru:**

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məlum olduğu kimi, dünya ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrində bir sıra ortaq cəhətlər, səsləşmə məqamları mövcuddur ki, onların kökündə mifologiya və əski inanclar dayanır. Bu baxımdan dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılan Firdovsinin “Şahnamə” eposu ilə bir sıra xalqların dəyərli sənət əsərləri arasındakı mövcud oxşarlıqların elmi şəkildə araşdırılması və təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hindistan, Çin, Avropa, Yaxın və Orta Şərq s. xalqlarının ədəbiyyat nümunələrinin qarşılıqlı öyrənilməsi fərqli mədəniyyətlərdəki oxşar cəhətlərin üzə çıxarılması üçün zəruridir. Bütövlükdə xalqların mədəniyyət tarixində özəl yeri olan mifologiya və ədəbiyyat ictimai elmlər sahəsindəki araşdırmaların aparıcı bir qolunu təşkil edir. Bu məsələ də hazırkı araşdırmanın nə dərəcədə aktual olduğunu açıq-aşkar şəkildə sübut edir. Digər tərəfdən iranlıların milli kimliyi səviyyəsində dayanan Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin mövzu və ideyalarının daha ətraflı araşdırılmasının xüsusi önəmi vardır.

“Şahnamə”nin özünəməxsus və bənzərsiz poetik özəllikləri, yüksək ideya-məzmun xüsusiyyətləri onu minillik fars ədəbiyyatının şah əsəri səviyyəsinə qaldırmışdır. Epos İranda yaşayan bir sıra xalqların dünyagörüşünü, düşüncə tərzini və mədəni təkamülünün mərhələlərini ortaya qoyan bir aynadır. Burada təsvir olunan rəngarəng həyat tərzini və müxtəlif məişət lövhələri tam fərqli bir dünyadır.

“Şahnamə” tarixi və coğrafi fikir, eləcə də əxlaqi saflıq baxımından olduqca zəngin bir qaynaqdır. Burada tarix və dərin düşüncə prizmasından ona baxış qabarıq bir şəkildə vəhdət təşkil edir. Dünyanın bir çox məşhur eposları üçün zəngin mənbə olan “Şahnamə” əcdadlarımızı özümüzə və dünyanın başqa xalqlarına tanıtmış, bu geniş ölkədə yaşayan müxtəlif xalqlara dil birliyi, mənəvi yaxınlıq və vəhdət bəxş etmişdir.

Bu baxımdan bugünkü qloballaşan dünyamızda Firdovsinin “Şahnamə” dastanındakı Siyavuş və Sūdabə surətlərinin dünya ədəbiyyatındakı analoqları ilə müqayisəli təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə mədəniyyətlərin uzlaşmasına həmişəkindən daha artıq ehtiyac duyulur. Buna görə də hazırkı şəraitdə mədəniyyətlər və dinlərarası dialoqlar məsələsi olduqca aktualdır. Çünki bəşəriyyətin sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması həm də ümumbəşəri dəyərlərə layiqincə qiymət verilməsindən asılıdır və insanlığı məhz bəşəri dəyərlər xilas edəcəkdir. Bu mənada seçilən mövzu ümumbəşəri dəyərlərin araşdırılması və təqdimatı baxımdan da böyük aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektı Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki Siyavuş və Sūdabə surətlərinin dünya ədəbiyyatındakı analoji obrazlarla müqayisəli-tipoloji planda tədqiqidir. Araşdırmanın predmeti isə “Şahnamə”nin dünyanın bir çox xalqlarının ədəbiyyatına qarşılıqlı təsiri məsələsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki Siyavuş və Sūdabə surətlərinin dünya ədəbiyyatındakı analoji obrazlarla müqayisəli təhlilinin aparılması, mədəniyyətlərarası dialoqun və qarşılıqlı təsirin köklərinin araşdırmaya cəlb edilməsidir.

Bunun üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

Müxtəlif xalqlar ədəbiyyatında ortaq qəhrəmanları şakarlamaq və onları müqayisəli təhlilə cəlb etmək;

“Şahnamə” eposundakı Siyavuş və Sūdabə surətlərinin ümumi təhlilini vermək, onları dünya xalqları ədəbiyyatındakı analoji surətlərlə müqayisəli şəkildə təhlil etmək;

“Şahnamə” qəhrəmanlarının dünyanın bəzi xalqlarının ədəbi qəhrəmanları ilə oxşarlığını, eləcə də Firdovsi və Homerin, Firdovsi və Matyo Arnoldun əsərlərindəki bənzərlikləri ortaya qoymaq;

Siyavuş və Sūdabə surətlərinin dünya ədəbiyyatının analoji qəhrəmanları ilə müqayisəli-tipoloji təhlilini aparmaq;

“Siyavuş və Sūdabə” dastanını dünyanın bəzi xalqlarının analoji əsərləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaq;

“Siyavuş və Sūdabə surətlərinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı prototiplərini aşkara çıxarmaq və onları müqayisəli şəkildə təhlil etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi olaraq bu mövzunun indiyə kimi geniş və əhatəli bir şəkildə işlənməməsini qeyd etmək olar. İlk dəfə Firdovsinin “Şahnamə” əsəri, xüsusilə onun “Siyavuş və Sūdabə” dastanı Homerin və Matyo Arnoldun əsərləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış, onlar arasındakı ortaq nöqtələr vurğulanmışdır. Həmçinin “Siyavuş və Sūdabə” dastanı ilə analoji alman, irland, fransız, yunan, rus, Çin, hind və skandinav ədəbiyyatı nümunələrinin oxşarlıqları, Azərbaycan ədəbiyyatındakı prototipləri tədqiq edilmişdir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. “Şahnamə” eposu, xüsusilə də “Siyavuş və Sūdabə” dastanı mifologiya ilə sıx bağlı olduğu üçün bu mövzuya bilavasitə əsatir və mifologiyaya aid ayrı-ayrı araşdırmalarda qismən toxunulmuşdur. Bu baxımdan Mehrdad Baharin¹, Jalə Amuzqarın

¹بهار، مهرداد، 1376؛ پژوهشی در اساطیر ایران، تهران، نشر آگه، چاپ دوم. ص 881

¹Anna Krasnovilskayanın² tədqiqatlarını qeyd etmək olar ki, onlarda dolayısı ilə bu mövzudan da bəhs edilmişdir. Bununla belə, bu mövzu ayrıca olaraq və sistemli şəkildə məhz hazırkı dissertasiya da geniş şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyəti ondadır ki, tədqiqatçılar, mütəxəssis və tələbələr bu araşdırmadan əməli olaraq faydalana bilərlər. İran, Azərbaycan və geniş mənada dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətini tədqiq və tədris edənlər üçün də dissertasiya önəmli ola bilər.

Tədqiqatın metodu. Araşdırmada tarixi-müqayisəli və nəzəri yanaşma metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində əlyazmalar, elmi-kütləvi nəşrlər və ensiklopediyalardan, nəzəri ədəbiyyatdan, eləcə də internet saytlarından istifadə olunmuşdur. “Siyavuş və Sūdabə” dastanının mətnindən verilən nümunələr Səid Həmidianın Tehranda nəşr etdirdiyi “Şahnamə” kitabından götürülmüşdür.

Tədqiqatın aprobeşiyası. Dissertasiya AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu, müddəə və nəticələri müxtəlif elmi-nəzəri konfrans materiallarında, elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalə və tezislərdə, eləcə də çap olunmuş kitablarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır.

Dissertasiyanın **“Şahnamə” qəhrəmanlarının dünya ədəbiyyatındakı analoqları** adlanan birinci fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. **Birinci yarım fəsildə** “Şahnamə”nin İran və dünya ədəbiyyatındakı yeri məsələsi araşdırılır. “Şahnamə” dünyada analoqu olmayan böyük bir qəhrəmanlıq dastanı, nəhəng söz xəzinəsi, xalq və millət haqqında bədii-fəlsəfi ensiklopediyadır³. Epos qədim İranın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, inancı, əxlaqı və mifologiyasını özündə ehtiva

¹Amuzgar, Ə. 1380, “Tariخ اساطیری ایران، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی ص 104

²کراتسولسکا، انا، 1382، چندچهره کلیدی در اساطیر، ترجمه ژاله متحدین تهران، ورجاوند، ص 334

³Бертельс Е.Э. Предисловіе. /Фирдовси А. Шахнаме. Под редакції Е.Э.Бертельса. I том. Москва: Институт Народов Востока, 1960, 302 с.

edən möhtəşəm bir əsərdir. “Şahnamə”nin özünəməxsusluğu əsərdəki obrazların fərdiliyi və bədiiliyi, mükəmməlliyi və ümumiləşdirici özəllikləri ilə bağlıdır. Firdovsi bu əsəri İranın köhnə tarixini canlandıraraq yaratmış, bununla da zəmanəsinin ən böyük şairi səviyyəsinə yüksəlmişdir. Məlum olduğu kimi, hər bir yüksək ədəbi şah əsər yarandığı dövrün tarixinin, baş verən mühüm hadisələrin yenilik və dəyişmələrin bədi inikası və şahididir.¹ “Şahnamə” XIII əsrdə Fəth bin Əli Bəndari İsfəhani tərəfindən ərəb dilinə, XVI əsrdə isə Şərif təxəllüslü bir şair tərəfindən türkcəyə çevrilmişdir. XVIII əsrdən etibarən isə əsər avropalıların da diqqətini özünə cəlb etməyə başlamışdır. Eposun ayrı-ayrı dastanları ingilis, fransız, alman, rus, türk, ərəb, hind, gürcü, çin, ispan, italyan, polyak, macar və s. dillərə tərcümə və nəşr edilmişdir.

Dünyanın bir çox şair və yazıçıları “Şahnamə”dən bəhrələnmiş əsərin üslubundan, mövzu və motivlərindən istifadə etmişlər. Əsədi Tusinin “Gərşasbnamə”, Osman Muxtarinin “Şəhriyarnamə”, İranşah bin Əbülxeyrin “Bəhmənnamə”, Xacə Ümid Ətəyi Razinin “Fəramərznamə”, və s. əsərlər “Şahnamə”nin təsiri ilə yazılmışdır.

Hindistan yarımadasında da “Şahnamə”yə müxtəlif dillərdə, o cümlədən farsca bir çox nəzirlər yazılmışdır.

“Şahnamə”nin ayrı-ayrı dastanları 1873-cü ildən başlayaraq Fridriş Ruklert, Budelf Val Valenburq, Viklon Hamer, Fun Şak və başqaları tərəfindən alman dilinə, Jul Mol tərəfindən fransızca, 1849-cu ildə Vasiliy Andreeviç Jukovski tərəfindən (“Rüstəm və Söhrab” dastanı) rus dilinə, 1814-cü ildə Etkenisun, həmçinin XIX əsrin əvvəllərində keşiş qardaşlar Artur Corc və Edmun Varner, eləcə də 1829-cu ildə Pitri Kol və Deblyu Rabertson tərəfindən ingiliscəyə tərcümə edilmişdir. Böyük alman şairi Höte Firdovsinin şeirlərini çevirərək özünün “Şərq-Qərb” divanına daxil etmiş, Avqust Velres, Teodor Nuldke, Herman Ate Fritis Volf, Helmut Butşer, Evto Aştşel, Yozef Viktor Yedman və başqaları “Şahnamə” haqqında elmi araşdırmalar aparmışlar.

“Şahnamə” məşhur Azərbaycan şərqşünası Mübariz Əlizadə tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin **ikinci yarım fəsl**li “Şahnamə”nin ayrı-ayrı qəhrəmanlarının dünya ədəbiyyatındakı analoji surətlərlə müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur.

¹ محسنی محمد رضا . 1390 . نقد و بررسی در قرن بیستم. نشر دات. تهران. ص. 10

“Şahnamə” qəhrəmanları ilə dünya ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrinin qəhrəmanları arasındakı oxşarlıq və yaxınlıqlar insan təbiətinin eyniliyi, müxtəlif xalqların mədəni və ictimai münasibətlərin yaxınlığı ilə əlaqədardır. Bu cəhət xalqların döyüş və müharibə ayınlarına, eləcə də bir sıra qəhrəmanlarının xislətinə də hopmuşdur.¹ Dünya xalqları ədəbiyyatının ortaq mövzularından biri oğlu ilə vuruşmağa məhkum edilmiş atanın acı taleyidir. Bu epizod dünyanın müxtəlif xalqlarının ən məşhur dastanlarının ana xəttini təşkil edir.² Ata ilə oğul qarşdurması Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı “Koroğlu”da da diqqəti cəlb edir.

“Şahnamə”nin “Rüstəm və Söhrab”ı ilə almanların ən qədim eposu “Hildebrand və Hadubran” dastanında baş verən hadisələr arasında çox yaxın bir bənzərlik vardır.

Ata-oğul qarşdurması süjeti irlandlıların qədim “Kukulin və Koneldi” dastanının da başlıca mövzudur.³ Macərəlarla dolu bu qarşdurma digər xalqların əfsanələrində, o cümlədən alman xalq ədəbiyyatına aid olan “Klessamur və Kartun” dastanında da öz əksini tapmışdır.

“İlliada” əsərindəki Axilles də, bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə “Şahnamə”dəki Rüstəm obrazını xatırladır.

Rüstəmin İran padşahı Kavusdan incik düşərək saraydan uzaqlaşması ona gətirib çıxarır ki, artıq o, turanlılarla müharibə aparmaq istəmir. Homerin “İlliada”sındakı Axillesin yunan ordusundan üz döndərməsi Firdovsinin əsərində qeyd etdiyimiz məqama çox bənzəyir. Digər tərəfdən, hər iki rəvayətdə pəhləvan və ağsaqqalların vasitəçiliyi sayəsində, qəhrəmanları geri qaytarmaq və şahlar ilə barışdırmaq mümkün olur.

İran və yunan qəhrəmanlarının sərgüzəştləri arasında digər bənzərliklər də vardır. Məsələn, Heraklın on iki igidliyi ilə “Şahnamə”nin milli qəhrəmanı İsfəndiyarın yeddi igidliyi arasında açıq-aşkar bir bənzərlik özünü göstərir.

Rüstəm və Heraklın övladlarını qətlə yetirmələri baxımından da bir-birlərinə bənzərlikləri var. Belə ki, Herakl övladlarını qətlə yetirdiyinə görə özünü öldürmək istəyir, lakin Teze onu bu əməlindən çəkindirir.

¹خالقی مطلق، جلال، 1388، گل رنجهای کهن، به کوشش علی دهباشی، نشر ثالث، تهران، ص. 72

²انوشه، حسن، 1376، فرهنگنامه ادبی فارسی، ج2، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ص. 249

³خالقی مطلق، جلال، 1388، گل رنجهای کهن، به کوشش علی دهباشی، نشر ثالث، تهران، ص. 61

Rüstəm də öz övladını qətlə yetirdiyini bildikdə intihar etmək istəyir, lakin onu da bu fikrindən daşdırırlar.

İran milli qəhrəmanlıq dastanında Rüstəm Simurq quşunun köməyi ilə İsfəndiyarı öldürür. Homerin əsərində də Paris allahların köməyi ilə Axillesə qalib gəlir.

Çin qəhrəmanlıq dastanı “Ata və öglü”dəki “Kovor Çi və Kuya Çi” ilə Firdovsinin “Şahnamə”sindəki “Rüstəm və Söhrab” qəhrəmanlıq dastanı arasındakı bənzərlik də diqqəti çəkir. Çin qəhrəmanlıq dastanında da Firdovsidə olduğu kimi, Li Cinglə oğlu Li Noca arasında faciəli döyüş baş verir.¹

İran və Hindistan xalqları və onların mədəniyyətləri arasında ümumilik və oxşar cəhətlər çoxdur. Böyük Dara dövründə iranlılarla hindlilər bir-biri ilə çox yaxın əlaqələrdə olmuşlar və onların Hindistana gəlib burada məskən salmaları yeni hadisə deyil.² İran və Hindistan mədəniyyətləri arasındakı əsas bənzərliklərdən biri də “Yaranış” əsətidir. Bu əsəti Hind-Avropa qolunda “Cəmşid” adlanır ki, Firdovsinin “Şahnamə”sində kainatın yaranışı onun adı ilə bağlıdır.

Birinci fəslin **üçüncü yarım fəsl** Firdovsi və Homerin əsərlərindəki oxşar xüsusiyyətlərə həsr olunmuşdur.

Firdovsinin “Şahnamə”si və Homerin “İlliada”, “Odisseya” əsərləri dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Bu əsərlərin ayrı-ayrı hissələrində müəyyən ortaq nöqtələr, bənzərliklər müşahidə olunur.

“İlliada” və “Odisseya” həqiqi mənada xalq dastanıdır. Homerin əsərlərində insan cəmiyyətinin təşəkkülünün erkən çağları mükəmməl bədiiliklə təcəssüm olunmuşdur.³ Bu dastanlarda qədim yunanların adət-ənənələri, dünyagörüşü və dünya duyğuları, mərasimləri, ailə və məişət məsələləri, mədəniyyət nümunələri, dövlət idarə işləri öz real əksini tapmışdır.⁴

Axilles “İlliada”da bütün igidlərdən üstün olmaqla yunanların ən məşhur pəhləvanı və qəhrəmanıdır. Polad bədənli bu igid Troya ordusunun məğlub olmasında aparıcı rol oynayır. Onun zəif yeri isə dabanıdır.

¹ جليل تهران ، دستخواه كوياجى، جهانگير، 1382 ، آيينها و افسانه هاى ايران و چين باستان ، ترجمه 35. انتشارات علمى فرهنگى ، ص.

² ر.ك.اس.ام ، 1936 ، پارسيان اهل كتابند ، ترجمه طاهر رضوى، انتشارات انجمن ايران ، تهران ، ص.

³ Homer. İlliada, Odisseya. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 121

⁴ Sultanlı Ə. Antik ədəbiyyat antologiyası. 2 cild. I cild. Bakı: Elm, 2006, s. 64

“Şahnamə”dəki İsfəndiyar da dəmir bədənlidir və bu barədə bir neçə rəvayət vardır: Zərdüşt tərəfindən müqəddəs su ilə yuyundurulması, nar yeməsi, Zərdüştün düzəltdiyi zirehli geyimə malik olması və s.

Axillesin qəzəbi onu əsas fərqləndirici özəlliklərindən biridir və onun nərəsi qalib troyalıları qorxudur, onları qaçmağa məcbur edir. Beləliklə də, Axilles təkliddə bir qoşunun öhdəsindən gələ bilər. O da İsfəndiyar kimi, yenilməz bir şəxsiyyətdir.

Axilles əslində allahların köməyi və Parisin əli ilə qətlə yetirilir, İsfəndiyar da Zal və Simurqun köməyi ilə Rüstəm tərəfindən öldürülür.

Rüstəmin Ağ divlə savaşı Homerin “Odisseyə” mənzuməsindəki igid və qəhrəman Olisin Siklop diyarının təkgözlüsü Polifem adlı divlə döyüşünü xatırladır. Həmin döyüşdə Olis onu közərdilmiş dəmir oxla kor edir.¹

İran milli qəhrəmanlıq dastanlarının bir hissəsi digər ölkələrin əfsanə və qəhrəmanlıq dastanlarından bəhrələndiyi kimi onlara da öz təsirini göstərmişdir. Zaman keçdikcə mifologiya və mədəniyyətlər bir-birindən faydalanaraq regilonal, qohumluq və məhəlli səciyyə daşmışdır.

Birinci fəslin **dördüncü yarım fəslində** Firdovsi və Matyo Arnoldun əsərlərindəki bənzərliklər araşdırılır.

“Şahnamə”dəki “Rüstəm və Söhrab” dastanının süjeti məhz ata-oğul qarşılıqlı həsər olunmuş ən yaddaqalan bir nümunədir. Rüstəm tanımadığı doğma oğlu Söhrabla döyüşmək və onu öldürmək kimi acı bir taleyə məhkum edilmişdir və bütün səylərə baxmayaraq, tərəflərdən heç biri bu faciənin baş verməsinə mane ola bilmir. Bu cür qarşılıqlı dünya ədəbiyyatında məşhur epizodlardan biridir.

Görkəmli ingilis şairi və ədəbiyyatşünası Matyo Arnold 1854-cü ildə Firdovsinin «Şahnamə» əsərindən iqtibasla 800-dən çox beytdən ibarət olan “Söhrab və Rüstəm” adlı poema yazmışdır. Şair bu əsərində Rüstəmin faciəli taleyini qələmə alaraq atanın bilməyərəkdən öz övladını qətlə yetirməsindən söz açır.

Matyo Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” və Firdovsinin eyniadlı dastanında təbiət hadisələri obrazların taleyi ilə həmahənglik təşkil edir. Söhrab və Rüstəmin üz-üzə gələrək döyüşdüyü səhnədə hər iki əsərdə göy üzü gözlənilmədən qaralır, günəşin qabağını bulud tutur və şiddətli külək əsməyə başlayır.

¹ هومر، 1385، اُدبیسه، ترجمه سعید نفیسی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ص. 184

Bu əsərlərdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də hər iki pəhləvanın əsl həqiqəti deməkdən çəkinmələridir. Təhminənin övladının öz kimliyini gizli saxlaması, Rüstəmin isə həyat yoldaşının adını deməməsi buna misal ola bilər. Çünki həqiqətin inkarı öz-özlüyündə tragediyanın əsas sujet xəttidir. Arnoldun poemasının bir neçə yerində Firdovsinin “Şahnamə” əsəri ilə bu kimi açıq-aşkar bənzərliklər mövcuddur.

Arnoldun poemasındakı iki pəhləvanın son döyüş səhnəsi Firdovsinin “Şahnamə”sindəki eyni epizoda çox bənzəyir.

Arnold əsərdə təsvir olunan döyüşləri, insanın başına gələn məşəqqətli anları suların sakit axması, eyni zamanda onun əzəməti ilə müqayisə edir. “Şahnamə”də isə bu təzad və ziddiyyət insanın lətif bir qüdrət qarşısındakı acizliyinin bir növü kimi qələmə verilir.

Hər iki əsərdə qoca (ata) pəhləvanın cavan (oğul) pəhləvanla üz-üzə gəlməsi təsvir olunur. Təqdir və talenin qələbəsi, digər tərəfdən isə qəhrəmanların uğursuz təlaşları burada əsas sujet xətlərindən birini təşkil edir. Bu cür oxşarlıqlar Arnoldun Firdovsidən bəhrələndiyinin açıq-aşkar sübutudur.

Dissertasiya işinin **ikinci fəslində** “Şahnamə”dəki “Siyavuş və Sūdabə” dastanı araşdırılır. Bu fəsil də dörd yarım fəslə bölünür və **ilk yarım fəsilə** “Siyavuş və Sūdabə” dastanının mövzusu və quruluşu təhlil olunur. “Şahnamə” əxlaqi və insani dəyərləri özündə birləşdirən bir idrak toplusudur. Epos başdan-başa ağıla və ədalətə çağırışdır. Şairin müraciəti təkcə iranlılara deyil, bütövlükdə bəşər övladınadır. “Siyavuş və Sūdabə” bir tərəfdən əfsanəvi qəhrəmanlıq dastanıdır, digər tərəfdən dramatik və tragik bir əsərdir. Siyavuş uca amallarla yaşayırdı: məqsədi müharibələrə son qoymaq və İrənlə Turanı birləşdirmək idi.

“Siyavuş və Sūdabə” dastanının özünəməxsus struktur özəllikləri vardır. Bu özəlliklər ardıcıl baş verən hadisələrin bir-birini üzvi bir şəkildə tamamlamasından, onlar arasındakı forma və məzmun əlaqələrinin ayrılmazlığından ibarətdir. Əsərdəki surətlər də iki qrupa bölünmüşdür: xeyir qüvvələri təmsil edən əməlisaleh insanlar və şər qüvvələri canlandıran yaramazlar. Bu iki qrupun qarşılıqı münasibət və rəftarları bir-birinin əksinə olsa da, bütövlükdə bir harmoniya yaradır, oxucuya bənzərsiz estetik zövq verir.

“Şahnamə”nin bir çox qəhrəmanlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri məhz “Siyavuş və Sūdabə” dastanında açılır.¹ “Siyavuş və Sūdabə” dastanında çoxsaylı maraqlı dialoqlar da diqqəti cəlb edir.² Onlar əsərin

¹ سرامی، قدمعلی، 1373، از رنگ گل تا رنج خار، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ دوم ص. 757

² هومر، 1385، ادیبسه، ترجمة سعید نفیسی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ص. 466

ideya və məzmununun daha yaxşı qavranılmasına xidmət edir. Bu dialoqların digər özəllikləri də vardır. Məsələn, Keyxosrovun öz qəlbi ilə söhbətinin kökündə irfani fikirlər dayanır.¹

“Şahnamə”də başlıca mövzulardan biri də insan taleyi məsələsidir. Dahi şairə görə hər kəsin bir qaçılmaz taleyi vardır. Məhz buna görə Siyavuşun başı qoyun başı kimi kəsilir, faciəvi bir şəkildə öldürülür, yaxud da Əfrasiyab öz qız nəvəsi Keyxosrovun əli ilə qətlə yetirilir.²

“Siyavuş və Sūdabə” dastanı “Şahnamə” eposunun ən dramatik dastanlarından biridir, burada dramın bütün imkanlarından istifadə olunmuşdur³. Əslində dram dedikdə İranda daha çox tamaşa, xəyali, romantik və hissiyyat dolu səhnələr nəzərdə tutulur.⁴

Fəslin **ikinci yarımfəslində** Siyavuş surəti təhlil olunur. “Siyavuş və Sūdabə” dastanı tragik səciyyə daşıyır: əsər baş qəhrəman Siyavuşun faciəli ölümü ilə bitir. Siyavuşun mərdliyi və igidliyi, çövkən, at çapma, küştü, ox atma yarışlarında dəfələrlə qalib gəlməsi və Əfrasiyabın ona olan məhəbbəti Əfrasiyabın qardaşı Gərsivəzi narahat edir, onun qəlbində Siyavuşa qarşı olan kin və küdurəti alovlandırır. Nəticədə o, Əfrasiyabı müxtəlif yollarla Siyavuşa qarşı təhrik edə bilir və hökmdarın göstərişi ilə Siyavuş qətlə yetirilir.

Siyavuş faciələrlə dolu hadisələrlə üzləşsə də, sona qədər öz şərəfini, insanlıq adını qoruyur, məslək və amallarına sadıq qalır. O, xeyir və paklığın, düzlük və dürüstlüyün, uca əxlaqi keyfiyyətlərin və yüksək mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır.

Əsərdəki ata-oğul qarşdurması, əslində, zülmə ədalətin, xeyirlə şərin, əsarətlə azadlığın qarşdurmasıdır. Kavusu ancaq öz hakimiyyətini qorumaq düşündürür. Bunun üçün o, doğma oğlunu belə qurban verməyə hazırdır. Siyavuş isə özünün və bütün insanların azadlığı barədə düşünür. Əsərdə digər bir qarşdurma xeyirxah və nəcib, pak və igid Siyavuşla fitnəkar və şəhvətpərəst, yalançı və öteri hislərin əsiri olan Sūdabənin arasında baş verir. Siyavuşun yaxşılıq və insanlıq, düzlük və paklıq, mehribanlıq və nəciblik simvoludur. Onun bu müsbət keyfiyyətləri oğlu Keyxosrova da aiddir:

ز فر تمامی و نیک اخترى ز شاهان به هر گونه ای برترى

¹ حمیدیان، سعید، 1372، درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی، نشر مرکز، تهران، چاپ اول، ص. 428

² سیرامی، قلمعلی، 1373، از رنگ گل تا رنج خار، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ دوم، ص. 614

³ اخوت، احمد، 1371، دستور زبان داستان، نشر فردا، اصفهان، ص. 1027

⁴ عبدالسلام کفافی، محمد، 1382، ادبیات تطبیقی، ترجمه سید حسین سیدی، به نشر، مشهد، ص. 132

(O, böyük şöhrət və bəxt sahibi idi
Hər cəhətdən şahlardan üstün idi.)

Lakin Siyavuşu digər surətlərdən fərqləndirən cəhət onun düşmənçilik və zorakılıqla deyil, sülh və ittifaqla birlik yaratmaq istəməsidir. Siyavuş hər iki tərəfin üstün cəhətlərini özündə topladığı üçün yaxşı bir niyyətin, yəni ittifaqın daşıyıcısıdır. Hərbin deyil, barışığın geriyə dönməz bir qəhrəmanıdır.¹

“Siyavuş və Sūdabə” dastanı “Şahnamə”nin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dastanıdır. Burada ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərinin müxtəlif yönləri təsvir olunmuşdur. Bu təsvir böyük ustalılıqla qələmə alınmışdır və oxucuda dərin təsir buraxır.

Fəslin **üçüncü yarım fəslində** Sūdabə surəti təhlil olunur. İran milli qəhrəmanlıq dastanlarında Sūdabə gözəllik, şöhrətpərəstlik, fitnə-fəsad simvoludur. Onun ögey oğlu Siyavuşa olan qeyri-qanuni və qeyri-əxlaqi eşqi xoşagəlməz və faciəvi hadisələrin baş verməsi ilə nəticələnir.²

Sūdabə əvvəlcə əri Kavusa sədaqətli, onun yolunda hər cür əzablara qatlaşan, hətta ərinin əsirlikdən azad edən bir qadın kimi təsvir edilir. Lakin zaman keçdikcə daxilindəki mənfi keyfiyyətlər üzə çıxır və oğulluğu Siyavuşa olan eşqi onu fitnəkar bir qadına çevirir. Digər tərəfdən, saray həyat tərzi və onun cah-cələli hər kəsi pisliyə, şərə doğru yönəldir.³

Sūdabə başdan-ayağa paxıllıq, kin, küdurət, şəhvət hisləri ilə yaşayan bir obrazdır. Öz çirkin məqsədlərinə çata bilməyən bu qadın daxilindəki kinə görə Siyavuşa böhtan və iftiralər yağdırır. Sūdabə əslində fərd olsa da, bu qəbildən olan dünyagörüşü və mədəni səviyyəni təmsil edir.⁴ Sūdabə öz şəxsiyyəti ilə bir iblisdir. Bu mənada onun Siyavuşla münasibətləri insanın iblis qarşısındakı əzmini, qüdrətini ortaya qoyur.⁵

Sūdabə surətinin dünya ədəbiyyatındakı ən bariz analoqlarından biri “İlliada”dakı Sparta padşahının həyat yoldaşı Helenidir. Siyavuşun İrandan Turana mühacirəti ilə nəticələnir və onun qətindən sonra İranla Turan arasında müharibə yenidən alovlanır. Homerin “İlliada”sında isə Yunanıstanla Troya arasında müharibənin başlanması Helenlə bağlıdır.

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Bakı: Gənclik, 1991, s. 30

² واحد دوست، مهوش، 1379، نهادینه های اساطیری در شاهنامه، تهران، انتشارات سروش. ص. 185

³ فرهنگ فروتن، غلامرضا، 1382، زنان شاهنامه، انتشارات پیام فرهنگ، تهران، ص. 100

⁴ مصطفوی، علی اصغر، 1369، اسطوره قربانی، انتشارات نویسنده، تهران، چاپ اول، ص. 101

⁵ Əzizova N. H.Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı (“Şeyx Sənan”, “İblis”,

“Peyğəmbər”). Bakı: 2009, s. 93

İkinci fəslin **dördüncü yarımfəslində** Siyavuş və Sūdabə surətlərinin “Şahnamə”nin digər qəhrəmanları ilə oxşar və fərqli cəhətləri təhlil olunur. “Şahnamə”də Rüstəmdən sonra ikinci əsas surətlərdən olan Siyavuşun şəxsiyyəti və Sūdabə ilə münasibətləri İran ədəbiyyatında mifologiyanın əsas hissələrindən biridir. Bu münasibətlər simvolik bir struktura malikdir. Siyavuş və Sūdabə qarşılaşmasına bənzər süjetlər dünyanın bir çox xalqlarının ədəbiyyatında da mövcuddur.

“Şahnamə”də diqqəti çəkən başqa bir motiv yuxu və yuxugörmədir. Yuxu şəxsiyyətlərə, qohumluq münasibətlərinə, onların kökü və təsirlərinə görə bir çox dastanlara bədii gözəllik verir, onları maraqlı və oxunaqlı edir. Burada real həyatda baş verəcək hadisələr yuxu vasitəsilə əyan olur¹. Əfrasiyab dəhşətli bir yuxu görür, ondan xoflanır və istəmədən Siyavuşla barışır. İllər sonra o, Siyavuşun oğlu Keyxosrovu görəndə yuxusunun gerçək yozumunu anlayır. Siyavuş da öz ölümünü yuxuda görür. Oğuz qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”da da yuxu motivi diqqəti cəlb edir².

“Siyavuş və Sūdabə” ilə “Şahnamə”nin digər dastanları arasındakı oxşarlıqlardan biri şahların dözülməz rəftarı üzündən şahzadələrin yad ölkələrə pənah aparmasıdır. Gəştəsb atasının taxt-tacı ona verməməsindən məyus olur və öz ordusu ilə Hindistana üz tutur. “Siyavuş və Sūdabə” dastanında da Siyavuş məcburən Turana gedir.

“Şahnamə” dastanları arasındakı başqa bir bənzərlik şəfqət və mərhəmət məsələsidir. Siyavuşun oğlu Keyxosrov Piranın mərhəməti ilə Əfrasiyabın əlindən qurtarır. Sūdabə isə Siyavuşun şəfqəti nəticəsində Kavusun qətl fərmanından xilas olur. Eləcə də Firəngiz Piran Visənin şəfqəti sayəsində Əfrasiyabın ordusunu ölüm təhlükəsindən qurtarır.

“Siyavuş və Sūdabə” dastanında Sūdabə oğulluğu Siyavuşa vurulmaqla həyat yoldaşı Kavus şaha xəyanət edir. Başqa bir dastanda (“Şirin və Şiruyə”də) isə Şiruyə analığı Şirinə göz dikməklə atasına xəyanət etmiş olur. “Siyavuş və Sūdabə”də ögey ana oğulluğuna, “Şirin və Şiruyə”də isə, əksinə ögey oğul analığına vurulur. Birinci dastanda Siyavuşun paklığı və alicənablığı, ikincidə isə Şirinin öz həyat yoldaşına sədaqəti onların faciəvi ölümünə səbəb olur.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl** “Siyavuş və Sūdabə” dastanındakı əsas surətlərin dünya ədəbiyyatındakı analoji qəhrəmanlarla müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur.

¹ بهار ، مهرداد ، 1376 ، پژوهشی در اساطیر ایران ، تهران ، نشر آگه ، چاپ دوم . ص.554

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: 2004, Öndər, 376 s

“Şahnamə”nin tarixi və əsətiri hissələrinin bir çoxu Şərqi və Qərbi ölkələrinin mifoloji əsərləri ilə yaxınlıq təşkil edir. Əslində “Şahnamə” İran xalqının və tarixən uzun müddət bu xalqla təmasda olmuş, müharibə aparmış, qonşuluqda yaşamış digər xalqların həyat və məişətlərinin təsviridir.¹

“Siyavuş və Sūdabə” dastanındakı epizodlara və obrazlara Hindistan, Avropa, Yunanıstan, Çin və bir sıra digər xalqların folklorunda və yazılı ədəbiyyatlarında müxtəlif adlarla rast gəlinir və hər bir ölkədə o, özünəməxsus çalarlarla meydana çıxır.

Siyavuşun həyat yoldaşı və Forudun anası Cərirə obrazı ilə “İlliada”dakı Hektorun həyat yoldaşı Əndurmax surəti arasında bir sıra oxşarlıqlar mövcuddur. Bu cür bənzərliklərə misal olaraq Məcir və Söhrabla “İlliada”da Troya padşahı Pəryamusu göstərmək olar.² (s)

“Siyavuş və Sūdabə”dəki qəhrəmanlarla Çin folklor qəhrəmanları arasında da bənzərliklər mövcuddur. Məsələn, “Fənək Şen Yin” qəhrəmanlıq dastanı, qədim Çin poeziyası və dini əfsanələrindən olan “Co Vanq”, “Sudaki”, “Yin Giyao”, “No Ca” və “Rox” əsərlərindəki surətlər eynilə Keykavus, Sūdabə, Siyavuş, Söhrab və Simurq obrazlarına bənzəyirlər.³

Firdovsinin “Siyavuş və Sūdabə” dastanı ilə Valmikinin “Ramayana” qəhrəmanlıq dastanı da bir-birinə çox bənzəyir. Sonuncuda əsas sərgüzəşt Ayuriya padşahının oğlu pəhləvan Ramanın uşaqlığı, daha sonra cavanlığı ilə bağlıdır.⁴

Fəslin **birinci yarımfəslində** “Siyavuş və Sūdabə” dastanı Rasinin “Fedor” faciəsi ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır.

“Siyavuş və Sūdabə” dastanı ilə fransız dramaturqu Jan Rasinin “Fedor” faciəsi (1677-ci il) arasında heyrətamiz bir bənzərlik vardır. Bu əsərdəki Teze şah Munis şahın qızı Keretin həyat yoldaşdır. O, Keretin bacısı Fedorla da evlənilir. Firdovsinin eposunda Kavus şah da Hamavəran şahın qızı Sūdabə ilə nikaha girir. Hər iki dastanda Sūdabə və Fedor kübar cəmiyyəti təmsil etsələr də, şahzadələrə vurulur, əxlaqi dəyərləri heçə sayır və öləri şəhəvət naminə qadınlıq və analıq borclarını unudur.⁵ “Siyavuş”da olduğu kimi “Fedor”da da Afina padşahı Tezenin cavan həyat yoldaşı Fedor öz ögey oğlu Hipolitə vurulur.

¹ عبدالسلام كفاي، محمد، 1382، ادبيات تطبيقي، ترجمه سيدحسين سيدى، به نشر، مشهد، ص. 250

² خالقي مطلق، جلال، 1386، حماسه، انتشارات وزارت فرهنگ، تهران، چاپ اول، ص. 114

³ تودوا، ماگالی، 1377، از پانزده درجه، زیر نظر محمدکاظم يوسف پور، دانشگاه گیلان، رشت، ص. 150

⁴ رنو، لویی، 1389، ادبيات هند، ترجمه سيروس زكاء، نشر فرزانه، تهران، چاپ دوم، ص. 17

⁵ مهنذب، زهره، 1374، داستانهای زنان شاهنامه، انتشارات قبله، تهران، ص. 85

Siyavuş kimi Hipolit də analığının böhtanına məruz qalır. O, analığının yalan danışdığını və özünün Tezenin əmisi Palasın qızı Arisini sevdiyini bəyan etsə də, atası ona inanmır və ölkəsindən qovur. Sonra da qarğış tökərək allahlardan xahiş edir ki, onu cəzalandırsınlar.¹

İstər “Şahnamə”də, istərsə də “Fedor”da hər iki qəhrəman öz nəfslərinə sahib çıxır və atalarına xəyanət etmir. Yaxud da Firdovsidə Siyavuş analığının böhtanından sonra anasının vətəninə pənah aparır. Eyni taleyi Rasinin Hipolit obrazı da yaşayır: o da anasının məmləkətinə gedir. Maraqlıdır ki, hər iki qəhrəmanın faciəli ölümü onların analarının ölkəsində baş verir.

Bu iki əsərlərdəki oxşar məqamlardan biri də İran şahı Kavusun və Afina şahı Tezenin öz övladlarının günahsız ölümlərinə bais olmalarıdır. Onların qadın düşkünü olmaları, qadınların böhtanlarına inanmaları da ortaq cəhətləridir. Buradakı şah xanımları (Südabə və Fedor) oğulluqlarına böhtan atmaqla nə qədər rəzil və alçaq olduqlarını ortaya qoyurlar. Onlar özlərinin qadın və ana olduqlarını belə unudurlar.²

Fəslin **ikinci yarımfəslində** “Siyavuş və Südabə” dastanı Çin rəvayəti “Fenek Şen Yen” rəvayəti ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur. İran və Çin xalqlarının mifologiyasında və qəhrəmanlıq dastanlarında bir çox oxşar məqamlar vardır. Bu, “Siyavuş və Südabə” Çin “Fənək Şen Yen” rəvayətinin müqayisəsində özünü açıq bir şəkildə büruzə verir. Həm “Siyavuş və Südabə” də, həm də “Fənək Şen Yen”də oxşar surətlər, epizodlar, səhnələr vardır. Məsələn, Siyavuşla “Fənək Şen Yen”dəki Yin Giyao obrazı çox oxşardır. Bu fikri Südabə surəti ilə Çin rəvayətindəki Sudaki surəti haqqında da söyləmək olar.

“Fənək Şen Yen” qədim Çinin ən məşhur mənzum dini əsərlərindən hesab olunur. Əsərdəki şahənşah Cu Vanq surəti ləyaqətsiz və əyyaş bir şəxsdir. Onun Sudaki adlı gözəl həyat yoldaşı və Yin Giyao adlı igid oğlu vardır. Sudaki ögey oğlu Yin Giyaonu yoldan çıxarmaq istəyir. Sudaki də ona qarşı biganə olan ögey oğlundan intiqam alır, onu şərləyərək öldürtdürür. İran milli qəhrəmanı Siyavuş kimi Çin milli qəhrəmanı Yin Giyao da analığının şəhvani hissələrinə qarşı çıxır və atasına xəyanət etmir. Burada da ağılsız şah öz günahsız oğlunun qətlə barədə hökm verir. Əsərin

¹ Rasinin, ژان، 1384، قدر، ترجمه مسعود سالاری، تهران، نشر فکر امروز. ص. 90

² مهذب، زهرا، 1374، داستانهای زنان شاهنامه، انتشارات قیله، تهران. ص. 85

sonunda Siyavuş kimi Yin Giyao da faciəli bir şəkildə qətlə yetirilir.¹ Hər iki əsərdə baş qəhrəmanların qanlarından şəcərə bitkisi cüəcir. İnsanın qanından birkinin cüərməsi və ya insanın bitkidən yaranması məsələsi digər xalqların mifologiyasında da özünü göstərir. Burada ümumi cəhət həyatın davam etməsi və əbədi olmasının vurğulanmasıdır. Digər məsələ isə ağacın və bütövlükdə yaşıllığın müqəddəs hesab edilməsi və həyatın əbədililiyinə bir işarə olmasıdır.²

Fəslin **üçüncü yarımfəslində** “Siyavuş və Sūdabə” dastanı hind rəvayəti “Ramayana” ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. “Ramayana”nın müəllifi eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış Valmikiyədir. “Ramayana” mənzuməsi 48 min beytdən ibarətdir. Əsər hindlilər üçün həm də dini mahiyyət daşıyır. O, Cəlaləddin Əkbər şahın fərmanı ilə Əbdülqadir Bədaiyəni tərəfindən tərcümə olunmuşdur. “Ramayana” hind mifologiyası əsasında arya təfəkkürü ilə qələmə alınmışdır. O, həm dini, həm də bədii bir əsərdir. Bu əsərlə “Siyavuş və Sūdabə” dastanı arasında bir çox bənzərliklər vardır. Mehrdad Baharın fikrincə, həm Rama, həm də Siyavuş Qərbi Asiyada şəhid olan allah kimi yaşayırlar.³

Bu iki əsərin müqayisəsi bir daha sübut edir ki, hind və Avropa xalqları arasında iranlılarla hindlilər qədər bir-birinə oxşayan başqa xalqlar az tapmaq olar. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu iki xalq uzun müddət bir yerdə yaşamış və sonradan ayrılmışlar.

İran və Hindistan milli eposlarını birləşdirən cəhət ilk növbədə onların qəhrəmanları Siyavuş və Ramın eyni xarakterə malik olmaları və hər ikisinin təmizliyi, paklığı, yüksək insani keyfiyyətlərə və bəşəri dəyərlərə sahib olmaqla xeyri təmsil etmələridir. Ram obrazı bəşərin kamil və igid, bir şəxsiyyətdir. Hər iki qəhrəmanın adlarının kökündə “qara” sözü durur ki, onun da bir mənası elə güclü deməkdir. Bu əsərlərdəki şah obrazları da yüngülbeyinli, qadın düşkünü və ağılsız qərarlar verən hökmdarlardır.

“Siyavuş və Sūdabə” dastanı ilə “Ramayana” arasındakı ortaq cəhətlərdən biri də hər iki əsərdə qəhrəmanların ev-eşiklərindən didərgin düşməsi, yanar oddan keçmənin günahsızlığı sübuta yetirməsi, tarixən müqəddəs sayılmış odun günahsız insanlara təsir etməməsi, torpağın

¹ کویاجی، جهانگیر، 1382، آیینها و افسانه های ایران و چین باستان، ترجمه دستخواه، تهران، علمی فرهنگی، ص. 106

² پورخالقی، مهدخت، 1381، درخت شاهنامه، مشهد، به نشر. ص. 48

³ بهار، مهرداد، 1376، پژوهشی در اساطیر ایران، تهران، نشر آگه، چاپ دوم. 881 صفحه.

öpülməsi, onunla canlı insan kimi danışılması, şayiə və böhtanların qəhrəmanların faciə və ölümlərinə səbəb olmasıdır. Hər iki şahzadənin yad bir ölkədən olan şahzadələrlə ailə qurması, ögey analarının böhtanlarına məruz qalması da onların oxşar talelərindən xəbər verir.

Fəslin **dördüncü yarımfəsli** “Siyavuş və Sūdabə” dastanının skandinav rəvayəti “Baldr” ilə müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Siyavuşla “Eda”nın qəhrəmanı Baldr bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri oxşardır.

“Baldr”la “Siyavuş və Sūdabə” dastanı arasındakı oxşarlıqlardan biri yuxu məsələsidir. Hər iki əsərin qəhrəmanı yuxu görür və sonradan bu yuxular çin olur. Ümumiyyətlə, qəhrəmanlıq dastanlarında yuxu fəvqəltəbii qüvvələrin simvolu kimi qələmə alınır. Siyavuş və Baldr obrazlarının digər oxşar cəhətlərindən biri də hər ikisinin ağıllı və qəhrəman olmasıdır. Baldrın atası Mimir (ağıl) çeşməsindən su içərkən gözünün birini itirir, qazandığı ağıln müqabilində onun bir gözü əlindən gedir. Baldr belə bir atanın oğludur. Mifologiyaya görə Mimir çeşməsinin suyu səhrli sudur; onu içənlər yüksək ağıl və hislər qazanırlar. Baldr da Siyavuş kimi cəngavər və döyüşkəndir.

Qəhrəmanlıq dastanlarındakı dəmirbədənlilik, adətən, ətrafdakı bəzi insanların paxıllığına səbəb olur. Bu cəhət də dastanların bir-birinə oxşar cəhətlərindən hesab edilməlidir. Məsələn, “Şahnamə”də Gəştəsb dəmirbədənli İsfəndiyara, “Baldr”da Loki dəmirbədənli Baldr, “İlliada”da allahlar dəmir bədənli Axillesə, Brayanhild dəmirbədənli Ziqfreydə, “Siyavuş və Sūdabə”də Gərsivəz dəmir bədənli Siyavuşa paxıllıq edirlər. Bu qəhrəmanları birləşdirən ümumi cəhətlərdən biri də onların hər birinin zəif bir nöqtəsinin olması və düşmənlərin məhz həmin nöqtəyə zərbə endirməklə onları məhv etmələridir.

Fəslin **beşinci yarımfəslində** “Siyavuş və Sūdabə” dastanı ilə dahi Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin “Siyavuş” pyesi müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Firdovsinin “Siyavuş və Sūdabə” dastanı ilə H.Cavidin “Siyavuş” pyesi arasında bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Hər iki əsərin baş qəhrəmanı Siyavuş Zabülüstanda Rüstəmin yanında təlim-tərbiyə alır və əsl pəhləvan kimi yetişir. Siyavuş şəxsi keyfiyyətlərinin bir çoxunu: igidlik və yüksək əxlaq, mətanət və səbr, əhdə vəfəlalığı məhz Rüstəmdən əxz etmişdir.

Həm Firdovsidə, həm də H.Cavidə Kavus kahinlərlə məsləhətləşir, ancaq ikincidə Siyavuşun oddan keçməsi məsələsi qoyulmur. Bundan başqa, H.Cavidin pyesində Siyavuşla bağlı macərələr bir neçə səhnədə təzahür edir ki, bunlarda da böyük mütəfəkkir öz ideya və

düşüncələrini ortaya qoyur. H.Cavidin əsətlərlər, xüsusən də “Şahnamə” ilə yaxından tanışlığı şairə belə bir dəyərlı pyesi ərsəyə gətirməyə imkan vermişdir. Məlum olduđu kimi, əsətlr təcrübəsi ilə tamaşa arasında oxşarlıq vardır.¹ İrən mifologiyasında axtarmaq lazım olduđunu bilirdi. Digər tərəfdən İrən mifologiyasında od vasitəsilə sınaqdan çıxartmaq “ver” sözü ilə ifadə olunmuşdur, yəni “ver” yoxlama deməkdir. Məhz bu yoxlama, yəni onun cavabı ilə günahsız günahkardan seçilirdi:

خوردن آب گوگرد، گذشتن از آتش و . . .

(Kibrit suyunu içmək, oddan keçmək və...)

Firdovsinin əsərində Südəbə şəhvətpərəst və ifritə təbiətli bir qadındır. O, Siyavuşla bir neçə görüşdən sonra açıq şəkildə öz eşqini gəncə bəyan edir. “Siyavuş” pyesində də Südəbənin ögey ođluna qeyri-qanuni eşqi qabarıq bir şəkildə təqdim olunmuşdur. Burada da Südəbə “Şahnamə”də olduđu kimi məkrli, hiyləgər, xain, iblis xislətli bir qadındır.

“Siyavuş” pyesində Südəbə Suriya ölkəsinin, Firdovsidə isə Hamavəran ölkəsinin şahzadəsidir. H.Cavidə Südəbə Siyavuşa olan eşqini açıq şəkildə etiraf edir və Kavus Südəbənin edam olunması barədə fərman verir. Firdovsidə isə Südəbə Siyavuşa olan qanunsuz eşqini etiraf etmir, əksinə o, Siyavuşun ona təcavüz etdiyini deyir. Burada yalnız Siyavuş Südəbənin bađışlanmasını xahiş edir. H.Cavidin əsərində isə Südəbənin edamdan qurtarmasında vəzirin heç bir rolu olmur.

“Siyavuş və Südəbə” dastanında analıđının böhtanından inciyən Siyavuş Turan ölkəsinə gələndən sonra Piranın qızı Cərirə və Əfrasiyabın qızı Firəngizlə evlənir. “Siyavuş” pyesində isə Siyavuş ancaq Əfrasiyabın qızı Firəngizlə evlənir. Burada hətta Firəngizin atası ondan Siyavuşla ailə qurmaq istəyini soruşur ki, bu Firdovsidə yoxdur.

Əlbəttə ki, H.Cavidin məqsədi Firdovsinin “Siyavuş və Südəbə” dastanındakı bütün epizodları təkrarlamaq olmamışdır. Əksinə, o, şahların zülmü, Südəbənin qeyri-əxlaqi eşqi, Gərsivəzin hiyləgərliyi, şahların cəmiyyətdəki zalımlıđı və s. məsələləri vurđulamaq, bununla da öz bəşəri ideyalarını qabarıq bir şəkildə ifadə etmək istəmişdir.

Dramatik hadisələr pyesin əsas ünsürlərindən olsa da, H.Cavid onları müxtəsər və yığcam bir şəkildə təqdim etmişdir. Bu məsələlərdə Firdovsi ilə Cavid eyni mövqedədirlər: zəmanələrinin fəvqündə dayanırlar. Onların hər ikisi saray həyatının puçluđu, burada baş alıb gedən şəxsi maddi və mənəvi tamahkarlıđın sonunun olmaması fikrində həmrəydirlər.

¹الباده، ميرچا، 1362، چشم اندازهای اسطوره، ترجمه جلال ستاری، تهران، انتشارات توس. ص. 7

Bu iki böyük şəxsiyyətin fikir birliyinin kökündə ümumbəşəri ideyalar, mənəvi yüksəklik, pak əxlaq dayanır.

Fəslin **sonuncu – altıncı yarımfəsl** “Siyavuş və Sūdabə” dastanı və Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Əsrimizin Siyavuşu” əsərinin müqayisəli təhlili üzərində qurulmuşdur. Şərqdə ilk cümhuriyyətin- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcısı, “milli istiqlal xalqa dadızdıran”¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə, özünün qeyd etdiyi kimi, “Siyavuş və Sūdabə” dastanından çox təsirlənərək ondan yararlanmış və azadlıq ideyalarını, arzularını “Əsrimizin Siyavuşu” adlı elmi-siyasi əsərində ifadə etmişdir. Böyük mütəfəkkir özünün, milli mücadilə dostlarının, bütövlükdə isə xalqının və ölkəsinin yaşadığı, mübarizə apardığı və düşdüyü tarixi vəziyyətin ən yüksək konturlarının Firdovsinin “Siyavuş və Sūdabə” dastanı ilə necə üst-üstə düşdüyünü incə duyumu ilə hiss etmiş və dərin idrakı ilə qavrayaraq analoqu olmayan “Əsrimizin Siyavuşu” əsərini çox qısa bir zamanda ərsəyə gətirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə öz böyük dühası və fəvqəladə idrakı ilə Siyavuşun faciəsini cəmiyyətin faciəsi olaraq dəyərləndirmiş, Azərbaycanın işğalını və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu isə bütöv bir millətin və onun hər bir nümayəndəsinin faciəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Firdovsinin “Siyavuş və Sūdabə” dastanı ilə M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Siyavuşu” əsərinin ən qabarıq ortaq cəhətlərindən biri də budur ki, hər iki düha sahibi haqqın, ədalətin zəfər çalaçağına inanır və nəsilləri bu qələbəyə səsləyir, onlara mənəvi güc və qüdrət bəxş edir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində araşdırma zamanı əldə edilmiş başlıca qənaətlər, irəli sürülmüş müddəalar ümumiləşdirilir. Burada xüsusi olaraq vurğulanır ki, dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılan Firdovsinin “Şahnamə”si ilə bir sıra müxtəlif xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri arasında oxşar cəhətlər, bənzərlik və yaxınlıq məqamları özünü göstərir. Bunun da başlıca səbəbi kimi dünyanın bir sıra xalqlarının inanc və dünyagörüşlərində, ümumilikdə götürdükdə adət və ənənələrində ortaq nöqtələrin səsleşmə məqamlarının olması göstərilir. Bu məsələdə mifologiya ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirilməsi müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir. İranın qədim tarixi və mədəniyyətini, bu geniş məkanda yaşayan bir sıra xalqların mifologiyasını, əxlaqi dəyərlərini özündə əks etdirən “Şahnamə”nin dünyanın fərqli bölgələrində yaranan ayrı-ayrı folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin mətnləri üzərindəki

¹ Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm, 1990, s. 17

müqayisəli təhlil onlar arasında tipologiya, mövzu və ideya baxımından səsləşmə və uyğunluq məqamlarının olduğunu ortaya qoyur. Bu baxımdan “Şahnamə” qəhrəmanlarının, xüsusilə də eposdakı “Siyavuş və Sədabə” dastanındakı əsas qəhrəmanların dünya ədəbiyyatındakı analoji surətlər və qəhrəmanlarının müqayisəli təhlili bir sıra maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Maraqlıdır ki, “Şahnamə”də öz əksini tapan başlıca bəşəri dəyərlər, irəli sürülən əsas ideya istər antik dövrə, istərsə də çağdaş dünyamıza aid bir sıra müxtəlif dünya ədəbiyyatı nümunələrində müşahidə olunur. Bütün bunlar qloballaşan müasir dövrdə olduqca aktual səslənir və mədəniyyətlərəarası dialoqun nə dərəcədə böyük əhəmiyyət daşdığını bir daha təsdiqləyir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı kitab və məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki Siyavuş və Sədabə surətlərinin müqayisəli-tipoloji təhlili. Bakı: 2013, 128 s.

2. Siyavuş. Bakı: 2013, 81 s.

3. Homer və Firdovsinin iki şah əsərində oxşarlıq. // “Filologiya məsələləri” N 11, 2010, s. 402-415.

4. Firdovsinin “Siyavuş” dastanı ilə Rasinin “Fedra” tragediyasının müqayisəsi // “Filologiya məsələləri” N 2, 2011, s. 435-456.

5. “Siyavuş” dastanında ictimai motivlər. // “Filologiya məsələləri” N 7, 2011, s. 357-365.

6. Firdovsi və Matyo Arnoldun əsərləri arasında oxşarlıq. // “Dil və ədəbiyyat”, N 2, 2011, s. 126-132.

7. Сходство сказки Сиявуша «Шахнаме» с китайским георическим эпосом «Фанак» ШЕН – ЙЕНИ. Поиск. Научн. журнал. Мин. Обр. и науки Казакстана. N 4, 2011., с. 208-217.

8. Анализ социальных процессов в «Шахнаме» Фирдовси. // Современные тенденции развития мировой социологии. Материалы II Межд. Науч. – практ. конф. Пенза-Прага, с. 46-50.

9. The comparison of “Siyavush” story written by Firdovsi with the Ramayana EPIC BY VALMIKI – Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва, 2013, с. 167-170.

10. “Siyavuş və Sədabə” dastanının H.Cavidin “Siyavuş” pyesi ilə müqayisəsi. // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XIII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2013, s. 408-416.

11. Plant Antecedent in Iran’s National Epic and World’s Myths. - journal of Basic and Applied Scientific Research. 2013, Text Road Publication. p. 234-238.

**СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБРАЗОВ
«СИЯВУША И СУДАБЫ» В ПРОИЗВЕДЕНИИ ФИРДОУСИ
«ШАХНАМЕ»**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена всестороннему изучению эпоса «Сиявуш и Судаба» из «Шахнаме» Фирдоуси с рядом схожих по содержанию легенд, преданиями и эпосами, принадлежащими разным народам Востока, Запада, Азии, Греции, Индии.

В первой главе исследуются схожие черты героев эпических сочинений, созданных различными народами в разное время, и при этом особое внимание уделяется сравнительному анализу произведений Гомера и Мэтью Арнольда с «Шахнаме» Фирдоуси.

Во второй главе, посвященной изучению эпоса «Сиявуш и Судаба» из «Шахнаме», анализируются не только общие особенности дастана и его структура, но и сходства и отличия образов основных героев аналогичных произведений мировой литературы.

В третьей главе герои эпоса «Шахнаме» исследованы во взаимосвязи с героями из произведений мировой литературы, произведен анализ образов Сиявуша и Судабы и выявлены ведущие идеи и мотивы аналогичных образцов мировой литературы. В подтверждение приводятся примеры из таких произведений, как трагедия «Федра» Расина, китайское предание «Фенек Шен Йен», индийский эпос «Рамаяна», скандинавский - «Бальдр», трагедия Гусейна Джавида «Сиявуш» и публицистическое сочинение Мамед Эмина Расулзаде «Сиявуш нашего века», даются их характерные и отличительные особенности. Сравнительный анализ образов дастана героического эпоса «Шахнаме» с аналогичными героями из сочинений мировой литературы, выявляющий сходства и различия образцов мировой литературы, позволяет прийти к выводу, что мировая история, литература и культура питаются из общего, единого для всех источника и служит делу единения разных народов.

**COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS OF «SUDABEH
AND SIYAVASH» IMAGES IN FERDOWSI'S SHAHNAMEH**

SUMMARY

Ferdowsi's Şahnameh presents creation and development stages of mankind, history of lifestyle, culture, thought and evolution of folks lived in Iran in ancient times. From this viewpoint, his work occupies a special place among the greatest heroic epics in the world. It is a living epic chronicle of history and mythology of Iran. This epopee with a universal scale is national identity of Iran and property of Iranians.

The dissertation presents a detailed research of many legends, stories and epics of East and West, Asia, Greece, India and China similar to the Siyavash and Sudabeh epic in the Shahnameh and studies their content similarity with the Siyavash and Sudabeh epic.

The dissertation work consists of three chapters, a conclusion and references. **The first chapter** presents similarities between characters of epics created by various authors or folks in different languages and different ages. The main focus here is directed to analysis of Homer's and Matthew Arnold's works.

The second chapter has been dedicated to study of the Siyavash and Sudabeh epic's place in the Shanameh and its structure, where similarities identities and differences between the main images of the epic and those of analogical characters of other epics in the world have been analyzed. It also presents the structure and general features of the Siyavash and Sudabeh epic.

In the third chapter Shahnameh characters have been mutually analyzed with characters of world literature. For this purpose, the author presents analysis of the main characters of the Siyavash and Sudabeh epic and reveals leading ideas and motives of world literature samples. In this context, samples from works as Fedor (Rasin), FengShen Yen (China), Ramayana (India), Balder (Scandinavia), Siyavush (Huseyn Javid), Siyavush of our Century (M.A.Rasulzadeh) have been presented and similarities and differences between these works have been studied.

На правах рукописи

**АБДУЛРЕЗА БАЛАЗАДЕ ГУЛАМХУСЕЙН
оглы МАДЖИДИ**

**СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБРАЗОВ
«СИЯВУША И СУДАБЫ» В ПРОИЗВЕДЕНИИ ФИРДОУСИ
«ШАХНАМЕ»**

5718.01 – Мировая литература (персидская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2014